

О.О. Литвиненко

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ДОВГОСТРОКОВОГО ПЛАНУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ

Литвиненко О.О. Особистісні чинники формування навичок довгострокового планування у підлітків. У статі проаналізовано теоретичний матеріал з проблеми особистісного становлення у підлітковому віці та формування прогностичного мислення у підлітків. Визначено особистісні передумови та вікову специфіку постановки довгострокових планів. Наведено результати емпіричного дослідження особистісних особливостей підлітків та вікової динаміки становлення навичок планування і цілепокладання у підлітковому віці. Описано та систематизовано особистісні детермінанти, які визначають специфіку побудови підлітками довгострокових планів. Представлено типологію досліджуваних, залежно від особливостей побудови ними ймовірнісної картини власного майбутнього.

Ключові слова: планування, особистість, підлітковий вік, юнацький вік, прогностичне мислення, ціль, мрія.

Литвиненко Е.А. Личностные факторы формирования навыков долгосрочного планирования в подростковом и юношеском возрасте. В статье проанализирован теоретический материал, касающийся проблемы личностного становления в подростковом возрасте и формирования прогностического мышления у подростков. Определены личностные предпосылки и возрастная специфика постановки долгосрочных планов. Представлены результаты эмпирического исследования личностных особенностей подростков и возрастной динамики становления навыков планирования и целеполагания в подростковом возрасте. Описаны и систематизированы личностные детерминанты, определяющие специфику построения подростками долгосрочный планов. Представлена типология испытуемых, в зависимости от особенностей построения ними вероятностной картины собственного будущего.

Ключевые слова: планирование, личность, подростковый возраст, юношеский возраст, прогностическое мышление, цель, мечта.

Постановка проблеми. Підлітковий вік – принципово важливий період для загального становлення особистості та формування і вдосконалення окремих її систем і підсистем. Саме в цей період вдосконалюються навички побудови картини бажаного майбутнього та формування ефективної стратегії досягнення цілей відбувається у процесі довгострокового планування. Саме тому актуальним є питання про особливості формування навичок такого планування та їх взаємозв'язок з особистісними якостями підлітка, а також вікова динаміка даного процесу.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження особистісного становлення, проведені в межах психології (Б. Ананьєв, В. Абульханова-Славська, Г. Асмолов, Л. Божович, В. Братусь, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Запорожець, В. Зінченко, І. Кон, Г. Костюк, С. Кузікова, С. Максименко, А. Петровський, Ж. Піаже, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.) педагогіки (Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр, В. Шелер та ін.), філософії (В. Крутецький, В. Сухомлинський та ін.) та інших наук свідчать про принципове значення підліткового

віку в контексті свідомості та самосвідомості особистості. Саме у підлітковому віці відбувається становлення особистісної автентичності, формування системи ціннісних та морально-етичних орієнтирів, розвитку більш досконалих форм діяльності та міжособистісної взаємодії.

У період підлітковості самостійність та автономність, котрі дитина відстоює та опановує рок за роком, набувають таких розмірів, що необхідно постає питання про те, яким бути. На більш ранніх етапах розвитку дитина у своїх діях та вчинках орієнтується на значимих дорослих, передусім батьків, наслідуючи їх поведінку та некритично відтворюючи її цілими готовими паттернами. Це цілком узгоджується з класичною тезою з дитячого психологічного консультування про те, що переважна більшість дитячих психологічних проблем насправді належать не самій дитині, а є відображенням проблем її батьків [3, с. 72].

Прагнення відокремитись від батьків спонукає підлітка до максимально повного заперечення та відмови від тих форм поведінки, які вимагаються від нього. Він більш або менш усвідомлено починає відмовлятися від традиційних поведінкових та діяльнісних паттернів. Але після такої відмови закономірно постає питання про те, чим заповнювати вакуум, котрий з'являється на місці звичних конативних та афективних схем. Стикаючись з кризою, яка має ознаки екзистенційної, підліток повинен не лише віднайти власні автентичні моделі поведінки, але й наповнити життя своїми неповторними особистісними смислами. В процесі цього і відбувається те, що О. Леонтьєв назвав другим народженням особистості.

Формування особистості у підлітковому віці обумовлюється не лише ціннісно-смісловою кризою та інтеграцією людини у культурний дискурс суспільства, в якому вона формується. Процеси особистісного становлення відбуваються також під впливом інших особливостей даного вікового періоду. Зокрема, беручи до уваги судження про те, що особистість розвивається розв'язуючи суперечності та долаючи протиріччя, можемо стверджувати, що підлітковий вік є для цього найбільш придатним. Адже на даному етапі в житті людини виникає чи не найбільше суперечностей. На думку Г. Костюка, до них можна віднести те, що підліток одночасно є «і дитиною, і не дитиною» [2, с. 142], тобто він має деякі риси дорослого, але фактично ще не є дорослим, намагається осмислювати свої прагнення, дії, як це роблять юнаки і дорослі, але осмислює своєрідно, по-дитячому [2, с. 159]. Саме ця суперечливість психічного розвитку підлітка, на думку автора, потребує правильного пояснення і врахування у виховному спрямуванні становлення його особистості.

З іншого боку, пізнання підлітком самого себе не зводиться до інтроспекції, заглиблення в своє «я». Воно полягає в поступовому виявленні різних якостей в окремих видах своєї діяльності, узагальненні й осмисленні їх спочатку як ситуаційних особливостей власної поведінки, а потім — як більш-менш стійких властивостей особистості [4, с. 71]. Цьому сприяє набуття підлітком життєвого досвіду, пізнання й оцінка ним моральних якостей інших людей, а також становлення прогностичної функції мислення та формування навичок довгострокового планування і цілепокладання.

Отже, становлення особистості у підлітковому віці характеризується такими явищами, як пошук власної унікальності, формування більш зрілої системи морально-етичних переконань, опанування нових видів і стилів діяльності та розвиток уміння приймати на себе відповідальність за наслідки власних вчинків. Таким чином можна

стверджувати, що для періоду підлітковості характерними є пошук власної унікальності, становлення системи морально-етичних переконань, а також формування нових видів діяльності та соціальної активності. Раціональність, адекватність та доцільність поведінки айдлітка визначається в тому числі рівнем розвитку його навичок довгострокового планування.

Формулювання мети і завдань статті. *Мета* даної статті – визначити особистісні риси та якості, які впливають на формування навичок довгострокового планування у підлітковому віці, а також охарактеризувати процес побудови підлітками імовірнісної картини власного дослідження.

Реалізація поставленої мети стає можливою за рахунок виконання таких *завдань*: 1) проаналізувати наукові джерела, присвячені вивченню проблеми особистісного становлення в підлітковому віці загалом та формування навичок довгострокового планування зокрема; 2) емпіричного дослідити особистісні детермінанти формування навичок довгострокового планування у підлітків; 3) здійснити порівняльний аналіз закономірностей та специфічних характеристик планування власного майбутнього молодшими (11–13 років) та старшими (14–16 років) підлітками. 4) узагальнити отримані результати та окреслити коло перспективних досліджень.

Виклад методики і результатів дослідження. Дослідження було проведене на базі школи I-III ступенів №36 імені С.П. Корольова міста Києва. Загальна кількість респондентів складала 211 осіб, з яких 113 осіб належали до категорії «молодші підлітки» (11–13 років) і 98 осіб – до категорії «старші підлітки» (14–16 років).

Завданнями емпіричної частини дослідження стали наступні: 1) визначення особистісних якостей і проявів респондентів; 2) дослідження особливостей їх довгострокового планування та особливостей побудови картини ймовірного майбутнього; 3) виокремлення чинників, що впливають на специфіку зазначених вище процесів; 4) порівняльний аналіз результатів у двох вибірках, віднайдення специфічних та загальних тенденцій.

У якості методів дослідження було використано Індивідуально-типологічний опитувальник (Л. Собчик), авторську анкету, спрямовану на визначення характеру та специфіки життєвих планів досліджуваних, Тест смисложиттєвих орієнтацій (Дж. Крамбо, Л. Махолік). Для статистичної обробки даних використовувався кореляційний та кластерний аналіз, аналіз середніх величин та відсоткового розподілу.

Досліджуючи особистісні якості та прояви респондентів, ми спиралися на методологічні засади факторного підходу, в контексті якого особистість розглядається як сукупність рис, характеристик та проявів, котрі є більш, або менш вираженими в її структурі. До магістральних факторних теорій можна віднести теорії Г. Айзенка, Р. Кеттела, Г. Олпорта а також теорію «Великої п'ятірки». Узагальнюючи основні положення факторних теорій, варто зазначити, що всі вони дають досить високі показники взаємної кореляції по шкалам, які відтворюються в кожній з них. Універсальною шкалою, яка в тому чи іншому вигляді включена в кожну з теорій, є екстраверсія. Також більшість теорій включає шкали тривожності, спонтанності, емоційності та ін.

Саме тому, у якості діагностичного інструменту на даному етапі дослідження ми обрали Індивідуально-типологічний опитувальник Л.Н. Собчик. Основою теоретичного обґрунтування опитувальника є опора на вроджені властивості, які в процесі соціалізації

трансформуються в риси характеру і потім – в особливості особистості. Кількісні показники методики дозволяють відмежувати нормальну, врівноважену особистість від акцентуованої і дезадаптованої.

Індивідуально-типологічний опитувальник відрізняється від більшості інших опитувальників малим числом пунктів (всього 91) і простотою включених в нього тверджень, які не викликають захисних реакцій і настороженості з боку досліджуваного, оскільки не спрямовані на його морально-етичні цінності та стосуються в основному з його товариськістю або замкнутістю, зі стійкістю або мінливістю його емоційного стану, з жорсткістю поведінки або обережністю і ранимістю, тобто з такими індивідуально-особистісними особливостями, які найменше підлягають соціально-оціночному обговоренню як погані або хороші риси [7, с. 87].

Опитувальник містить вісім основних шкал, що оцінюють 4 пари полярних якостей: екстраверсія-інтроверсія, спонтанність-сензитивність, агресивність-тривожність, ригідність-лабільність. Крім того, він дозволяє виокремити вторинні, «дериватні» якості з поєднань первинних якостей. Вторинних якостей також 8, і вони теж розділені на чотири полярних пари: лідерство-залежність, конформність-неконформність, індивідуалізм-комунікативність і конфліктність-компромісність. Крім основних восьми шкал, методика містить шкали достовірності: «брехня» і «аггравация», що дозволяють судити про надійність отриманих результатів.

Провівши дослідження серед двох груп респондентів, ми змогли виокремити деякі загальні тенденції. Зокрема, більшість молодших підлітків мають високі показники за шкалами екстраверсія (68%), спонтанність (53%) та агресивність (51%), в той час як для старших підлітків характерними є підвищені показники тривожності (59%) та сензитивності (57%). Показники за шкалами ригідність-лабільність розподілились приблизно однаково в обох вибірках. Отримані результати можуть свідчити про характерні особливості представників кожної з вікових груп. Так, для більшості досліджуваних молодшої категорії характерною є орієнтація на соціальну активність, прагнення схвалення та визнання значимими іншими, бажання самостверджуватись та здатність вдаватись заради цього до достатньо радикальних засобів. В той же час, не відійшовши в повній мірі від цих процесів, старші досліджувані демонструють більш виражену орієнтацію не на середовищний вплив, а на власні, суб'єктивно обумовлені настанови, цілі, цінності та прагнення. Але, наростаюче відчуття невідповідності між прагненням автономності та незалежності і неможливістю отримати їх у повному обсязі виникають підвищену тривожність та загальну емоційність.

Дослідивши таким чином особистісні якості респондентів ми перейшли до вивчення особливостей їх довгострокового планування. Для цього нами була розроблена відповідка анкети. Питання анкети були розподілені на три блоки: 1) коротко- та довгострокове планування (тактика досягнення поставлених цілей); 2) цілі та мрії (стратегія цілепокладання); 3) картина ймовірного майбутнього (синтез попередніх двох блоків). Отримані дані були систематизовані та оброблені з використанням методу контент-аналізу.

Відповіді на питання першого блоку були розподілені на декілька груп. До першої групи увійшли чіткі, послідовні, плани, реалізація яких в більшій мірі залежить від самого досліджуваного (реалістичні інтернальні). Другу групу склали відповіді, які також вирізнялися послідовністю та реалістичністю, але були орієнтовані та залежали від інших

людей (реалістичні екстернальні). Третя група включила в себе плани, які були неузгодженими та непослідовними (реалістичні суперечливі). Нарешті до четвертої групи увійшли плани, які були очевидно екстравагантними, нереалістичними та недосяжними (нереалістичні/недосяжні). Крім того, сюди ж були включені жартівливі, несерйозні відповіді, яких у двох вибірках нараховувалось близько 7%. Розподіл показників за даним блоком питань наведені на рисунку 1.

Як видно з рисунку, однакова кількість респондентів в обох вибірках проявила схильність до побудови суперечливих, непослідовних планів. В той же час, цікавою є тенденція, пов'язана з тим, що плани підлітків частіше є екстернальними, тобто такими, реалізація яких залежить від інших осіб, в той час як плани, побудовані юнаками мають переважно інтернальний характер. Таким чином можна говорити про деяку вікову інтерналізацію процесів планування.

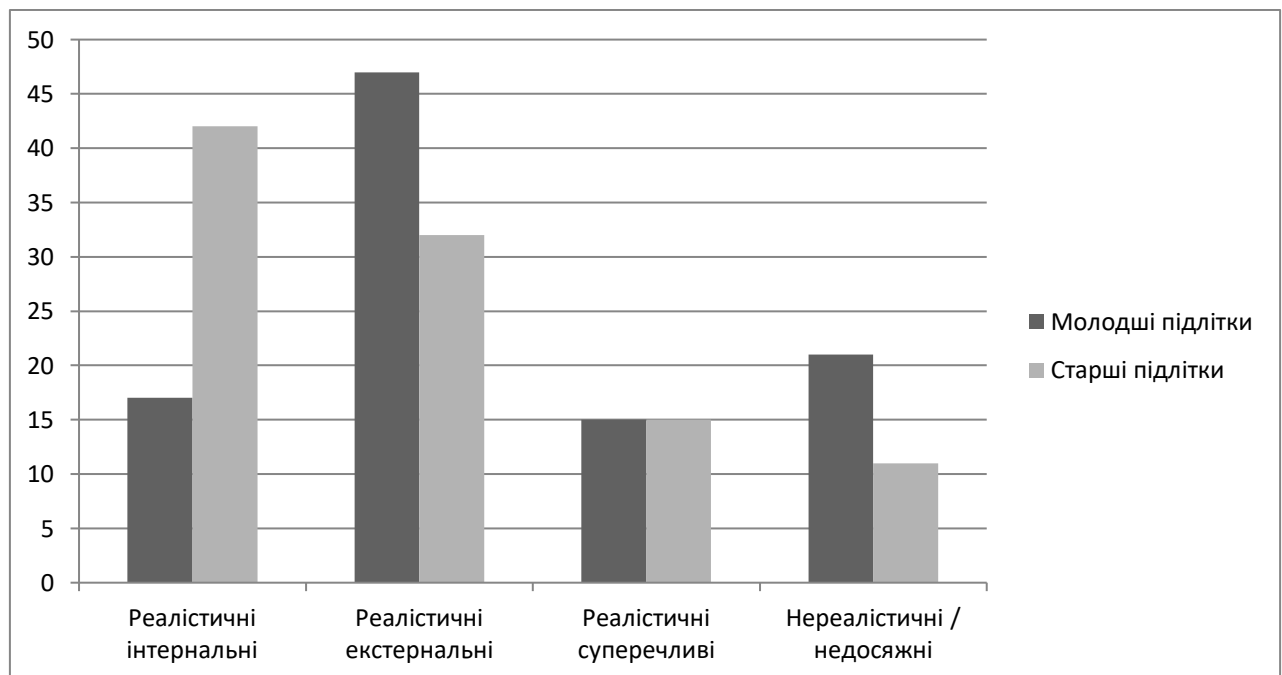

Рис. 1. Особливості коротко- і довгострокових планів молодших та старших підлітків

Питання другого блоку були присвячені цілям і мріям респондентів. Раніше нами було представлено результати теоретичних пошукувань та емпіричних досліджень мрій юнаків, як особливої форми побудови ймовірнісної картини майбутнього [5, с. 279]. В даному ж випадку предметом нашого дослідження став конкретний зміст мрій і їх узгодженість з цілями і планами.

В межах третього блоку анкетування досліджуваним було запропоновано описати ідеальну модель власного життя через 10 років. Отримані тексти були опрацьовані з використанням методу контент-аналізу, в результаті якого виявилось, що найбільш часто представники обох вибірок звертаються до таких категорій, як: «досягнення», «робота», «кохання», «розваги». В той же час, переважна більшість респондентів-підлітків (73%) зверталась у своїх текстах до категорії «міжособистісна взаємодія», в той час, як у вибірці юнаків ця категорія зустрічалась набагато рідше (36%).

Метою наступного етапу нашого дослідження стало виокремлення на основі особистісних рис та особливостей планування і цілепокладання специфічних груп, або категорій досліджуваних. Для досягнення цієї мети було застосовано метод кластерного

аналізу. З метою класифікації респондентів було використано метод k-середніх. Для визначення кількості кластерів використовувався візуальний метод, аналогічний до «Кам'яного осипу» у факторному аналізі з таким самим принципом інтерпретації. При використанні даного методу власні значення факторів можна зобразити у вигляді простого графіка. При цьому знаходиться таке місце на графіку, де спадання власних значень зліва направо максимально сповільнюється. Передбачається, що праворуч від цієї точки знаходиться тільки «факторіальний осип», котрий не є статистично значимим. Зменшення значень показників уповільнювалось після четвертого кластеру, відповідно, нами було викремлено чотири кластери. Кожен з отриманих кластерів є повноцінним, відмінним від інших та може розглядатися як окремий тип. Усі кластери було проаналізовано окремо та у відношенні один до одного. Розглянемо детальніше статистичні та змістові характеристики отриманих кластерів (типів читачів). Факторні навантаження можна інтерпретувати як кореляції між факторами та змінними. Тому вони представляють найбільш значиму інформацію, на якій базується інтерпретація кластерів.

До першого кластеру (25% загальної дисперсії) було віднесено респондентів з високими показниками тривожності та сензитивності, високими показниками за шкалою «цілі в житті» тесту смисложиттєвих орієнтацій, а також схильністю до побудови реалістичних інтерналізованих планів та орієнтації на досягнення у майбутньому. Представників даної категорії можна умовно назвати активними реалістами. Вони схильні об'єктивно оцінювати себе та свої можливості, ставити перед собою цілком досяжні цілі та послідовно діяти заради їх досягнення.

Другий кластер (23% загальної дисперсії) включив осіб з яскраво вираженою екстравертованістю, орієнтацією на міжособистісну взаємодію, низькими балами за шкалою «локус контролю – життя» та схильністю до побудови екстерналізованих планів. Характерним для представників даної групи, яких можемо назвати фаталістами, є відсутність активного прагнення до побудови чітких та послідовних планів власного майбутнього, орієнтація на інших та очікування від них допомоги у досягненні власних цілей.

До третього кластеру (11% загальної дисперсії) увійшли особи з підвищеною агресивністю та ригідністю, котрі, як і попередні, теж проявляють схильність у плануванні своєї діяльності орієнтуватись на інших та мають високі показники за шкалою «процес життя» тесту смисложиттєвих орієнтацій. Таких осіб можна умовно назвати консерваторами. Їм властива загальна задоволеність життям та рівнем власних досягнень, прагнення отримувати власні прагматичні вигоди в ході міжособистісної взаємодії та орієнтацію не на активне досягнення успіху в різноманітних сферах, а на отримання задоволення від життя.

До четвертого кластеру (7% загальної дисперсії) були включені респонденти з високими показниками інтровертованості та схильністю до побудови нереалістичних планів, яких узагальнено можна назвати мрійниками. Себе та навколишній світ вони схильні сприймати ідеалізовано, або ж навпаки, проявляти схильність до катастрофізації подій, що відбуваються з ними.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати проведеного теоретичного та емпіричного дослідження дозволяють нам зробити наступні висновки.

Здійснено теоретичний аналіз особливостей особистісного становлення підлітків та формування у них навичок довгострокового планування, в ході якого з'ясовано, що в часі

підлітковості людина починає сама усвідомлювати і підпорядковувати собі свої мотиви. На даному етапі формуються навички усвідомленої саморегуляції та більш зрілого контролю поведінки. Підліток сам починає стежити за власними вчинками та свідомо контролювати власні емоційні прояви. Крім того, на даному етапі відбувається оволодіння більш досконалішими формами соціалізації. Особистість самостійно формує коло власного спілкування, орієнтуючись не на зовнішні формальні фактори, а на свої внутрішні інтереси та переконання. Пізніше, але все ще у межах даного періоду особистісного становлення відбувається попередній вибір майбутньої професії, тобто проявляються свідомі інтереси та уподобання особистості та активізуються навички довгострокового планування.

Представлено результати емпіричного дослідження, в ході якого було визначено особистісні якості респондентів, особливості постановки ними цілей та побудови стратегії досягнення цих цілей. Визначено вікову динаміку формування навичок довгострокового планування у підлітків та особистісні детермінанти даного процесу.

Крім того, на основі отриманих емпіричних даних було виокремлено чотири типи респондентів, які характеризуються специфічними рисами та способами довгострокового планування. Розроблена типологія дозволяє краще зрозуміти та пояснити особливості побудови підлітками ймовірнісної картини майбутнього, залежно від їх індивідуальних якостей та властивостей.

Перспективи подальших наукових пошукувань ми вбачаємо в удосконаленні даної типології, а також в більш детальному дослідженні вікової динаміки формування навичок довгострокового планування. Крім того, актуальним є створення тренінгових, або розвивальних програм, спрямованих на формування та оптимізацію навичок довгострокового планування у підлітків.

Список використаних джерел

1. Зінченко С.В. Роль «Я-концепцій» в особистісному самовизначенні дорослих. *Україна: освіта дорослих: збірник матеріалів форуму до Міжнародних днів освіти дорослих в Україні*. Київ-Ніжин, 2015. С. 131–135.
2. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Радянська школа, 1989. 608 с.
3. Круглик Е.Г. Развитие способности к целеполаганию подростков 15–17 лет. *Молодой ученый*. 2016. № 20. С. 646–649.
4. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. Суми: «МақДен», 2012. 410 с.
5. Литвиненко О.О. Особливості тренінгової роботи з мріями студентів, які мають порушення слуху. *Проблеми сучасної психології*: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Вип. 35. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 272–283.
6. Михальський А.В. Психология конструирования будущего: монография. Москва, 2016. 395 с.
7. Собчик Л.Н. Теория и практика психологической оценки личности *Московский психологический журнал*. 2002. № 3. С. 85–89.
8. L. Hjellev, D. Ziegler. (2006) *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications* 3th ed.: McGraw-Hill. 492 p.
9. Kellough, R. D., & Kellough, N. G. (2008). *Teaching young adolescents: Methods and resources for middle grades teaching* (5th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson. 203 p.

References transliterated

1. Zinchenko S.V. Rol' "YA-kontseptsiy" v osobystisnomu samovyznachenni doroslykh. Ukrayina: osvita doroslykh: zbirnyk materialiv forumu do Mizhnarodnykh dnev osvity doroslykh v Ukrayini. Kyiv-Nizhyn, 2015. S. 131–135.
2. Kostyuk H.S. Navchal'no-vykhovnyy protses i psykhhichnyy rozvytok osobystosti. Kyiv: Radyans'ka shkola, 1989. 608 s.
3. Kruhlyk E.H. Razvytye sposobnosti k tselepolahanyyu podrostkov 15–17 let. Molodoy uchenyy. 2016. №20. S. 646–649.
4. Kuzikova S.B. Psykholohichni osnovy stanovlennya sub'yekta samorozvytku v yunats'komu vitsi: monohrafiya. Sumy: «MakDen», 2012. 410 s.
5. Lytvynenko O.O. Osoblyvosti treninhovoyi roboty z mriyamy studentiv, yaki mayut' porushennya slukhu. Problemy suchasnoyi psykholohiyi : Zb. nauk. prats' Kam"yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka, Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. Vyp. 35. Kam"yanets'-Podil's'kyy: Aksioma, 2017. S. 272–283.
6. Mykhal'skyy A. V. Psykholohyya konstruyrovanyya budushcheho : monohrafiya. Moskva, 2016. 395 s.
7. Sobchik L.N. Teoryya y praktyka psykholohycheskoy otsenky lychnosti Moskovskyy psykholohycheskyy zhurnal. 2002. №3. S. 85–89.
8. L. Hjelle, D. Ziegler. (2006) Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications 3th ed.: McGraw-Hill. 492 p.
9. Kellough, R. D., & Kellough, N. G. (2008). Teaching young adolescents: Methods and resources for middle grades teaching (5th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson. 203 p.

Lytvynenko O.O. Personal factors of the formation of long-term planning in adolescence and youth. The periods of adolescence and youth are strongly connected with the person's search of his own uniqueness, with the formation of a system of moral and ethical beliefs, as well as the formation of new types of activities and forms of behaviour. The level of development of long-term planning skills determines the rationality, adequacy and appropriateness of behaviour. Therefore, the purpose of our study was to determine the personality traits and qualities that affect the formation of these skills in adolescents and youth.

The research was conducted on the base of the Kyiv College of Light Industry and School № 36. The total number of respondents was 211 people, 113 of whom belonged to the category "adolescents" (12-14) and 98 belonged to the category "youth" (17-19 years).

The achievement of the research goals became possible due to the following tasks: 1) identification of personal qualities and manifestations of respondents; 2) studying the features of their long-term planning skills and features of constructing a picture of a probabilistic future; 3) the selection of factors influencing the specifics of the above processes; 4) comparative analysis of the results in adolescent and youth samples, finding specific and general trends.

As a result of a study we investigated the personal qualities of adolescents and youth, determined the peculiarities of their setting goals and building a strategy for achieving these goals. In addition, on the basis of the received empirical data, we distinguished five types of respondents, which are characterized by specific features and methods of long-term planning. Prospects for further scientific researches we see in the improvement of this typology, as well as in the detailed study of the age dynamics of the formation of long-term planning skills.

Key words: planning, personality, adolescence, youth, predictive thinking, aim, dream.